

POZITYVIZMO POVEIKIS LITERATŪRAI, DAILEI IR ARCHITEKTŪRAI

Evaldas Nekrašas

Vilniaus universiteto
Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto
Tarptautinių santykių katedra
Filosofijos fakulteto Filosofijos katedra
Vokiečių g. 10, LT-00130 Vilnius
El. paštas: nekrasas@post.omnitel.net

Pozityvizmas padarė reikšmingą įtaką daugeliui XIX ir XX amžių filosofijos srovių. Bet jo įtaka skleidėsi plačiau – jis darė poveikį gamtos ir ypač socialiniams mokslams bei įvairioms kitoms viešosios ir privačios žmogaus veiklos sritims: teisei, politikai, kasdieniam gyvenimui. Nemenka jo įtaka ir menui ar menams. Šią įtaką straipsnyje ir mėginama patyrinėti.

Įtakos pobūdis priklausė nuo epochos ir joje dominavusios pozityvizmo formos ir buvo ganėtinai skirtingas. Klasikinis, arba socialinis, XIX amžiaus pozityvizmas labiausiai paveikė literatūrą. XIX a. pozityvizmas traukė rašytojus tiek savo dėmesiu faktams ir dėsningai visuomenės raidai, tiek kolektyvistiniams bei altruistiniams idealais, tiek progresyvistine orientacija. Labiausiai jo įtaka jaučiama natūralistiniuose Émile Zola kūrinuose. Ernsto Macho empiriokriticizmo idėjų poveikis buvo kitoks. Nepalyginti daugiau dėmesio nei Auguste'as Comte'as skyręs ne išoriniams, o vidiniams faktams, o tiksliau, patį jų supriešinimą laikęs ydingu, Machas padarė poveikį vadinamiesiems modernistams: Jamesui Joyce'ui, Franzui Kafkai, Robertui Musilui. Subjekto desubstancializacija, sąmonės srautas, sapno ir tikrovės suliejimas – tai Macho įtakos ženklai. Jų nestinga ir modernistinėje dailėje, ypač abstrakcionistinėje, nes dailininkus labai paveikė XX amžiaus pradžioje itin populiarios Macho mintys apie percepciją ir ypač erdvės vizualinį suvokimą. Na, o loginio pozityvizmo įtaka ryškiausiai skleidėsi architektūroje, kurią Vienos ratelio nariai laikė svarbiausiu iš menų. Daug bendravę su garsiosios Bauhauso architektūros mokyklos atstovais, jie nemažai prisidėjo prie loginių pozityvistų griežtas logines konstrukcijas atliepančių funkcionalizmo ir konstruktyvizmo idėjų, „naujojo daiktishkumo“ sklaidos.

Pagrindiniai žodžiai: pozityvizmas, menas, natūralizmas, modernizmas, funkcionalizmas.

Analizuojant tokias filosofines sroves kaip, tarkime, gyvenimo filosofija ar egzistencializmas, jokios nuostabos nekelia bandymai pasekti jų įtaką literatūrai ir menui. Egzistencialistų idėjos pasiekdavo žmones visų pirma būtent per grožinės literatūros kūrinius, o kai kurie filosofai egzistencialistai – tokie kaip Jeanas Paulis Sartre'as ar Albertas Camus – patys buvo garsūs rašytojai. Tačiau pozityvizmas iš pažiūros gana tolimas menui. Egzistencialistai neigė bene viską, ką tvirtino pozityvistai: jie aiškiai skyrė filosofiją nuo mokslo, o pačią mokslo kalbą, stilių ir mokslinius samprotavimo metodus laikė netinkamais filosofavimui. Ieškodami alternatyvių saviraiškos būdų, jie dažnai rinkosi literatūrą. Svarbi egzistencialistų tema – žmogaus susirūpinimas

tojai. Tačiau pozityvizmas iš pažiūros gana tolimas menui. Egzistencialistai neigė bene viską, ką tvirtino pozityvistai: jie aiškiai skyrė filosofiją nuo mokslo, o pačią mokslo kalbą, stilių ir mokslinius samprotavimo metodus laikė netinkamais filosofavimui. Ieškodami alternatyvių saviraiškos būdų, jie dažnai rinkosi literatūrą. Svarbi egzistencialistų tema – žmogaus susirūpinimas

gyvenimu ir jo prasme – nuo seno joje gvilďenta. Pozityvistai, atvirkščiai, laikė mokslą pavyzdžiu filosofijai ir mokslinę filosofiją aiškiai skyrė nuo literatūros. Vis dėlto pozityvizmas turėjo nemenkos įtakos tiek literatūros, tiek kitų menų raidai.

Daugumos filosofų įtaka menui pasireiškia per jų estetiškes koncepcijas ir meno filosofiją. Nors pozityvizme neaptiksime baigtinės ir sistemingos estetikos teorijos, jos elementų būta. Comte'as tiek *Pozityvios filosofijos kurse*, tiek vėlyvuosiuose raštuose liėt estetikos ir meno klausimus. Comte'ui menas buvo tarpininkas tarp jausmų ir proto, darantis įtaką žmonių veiklai. Jam jis rūpėjo kaip priemonė, padėsianti įgyvendinti pozityvistų idėjas. Kaip savo knygoje apie Comte'ą rašo Arline Reilein Standley, jis buvo įsitikinęs, kad „menas padeda integruoti asmenybę, o įgalindamas bendravimą per vaizdinį ir ženklą, menas yra pačios civilizacijos egzistavimo sąlyga“ (Standley 1981: 128). *Pozityvios politikos sistemoje* apibrėždamas meną jis teigia, jog menas yra ideali fakto reprezentacija, o jo tikslas yra lavinti mūsų tobulybės jausmą. Menas turi tą pačią funkciją kaip ir mokslas – tarnauti pasaulio pažangai. Todėl, pasak Comte'o, geriausia meno forma yra poezija, nes ji stipriausiai veikia jausmus ir geriausiai motyvuoja veiklą.

Meno sampratos raidai XIX amžiaus antrojoje pusėje daug įtakos turėjo Comte'o bandymai parodyti, kad menas vystosi pagal jo trijų pakopų dėsni. Hippolyte'o Taine'o garsus veikalas *Meno filosofija* yra geriausias Comte'o įtakos liudijimas. Beje, Comte'as darė įtaką prancūzų literatūrai tiek tiesiogiai, tiek ir per Taine'ą, kuris buvo ne tik pozityvistas, bet ir svarbiausias

natūralizmo teoretikas. Vis dėlto daugiau įtakos meno raidai turėjo ne Comte'o estetiškes nuostatos, bet jo kaip mokslo filosofo ir socialinio teoretiko idealai. Daugiausia atgarsio mene sulaukė Comte'o empiristinės idėjos, jo šlovintas kolektyvizmas ir altruizmas bei visuomenės ateities vizijos. Aiškiausiai šios Comte'o idėjos atsispindi literatūroje.

Iš visų XIX amžiaus literatūros srovių su Comte'o vardu dažniausiai siejamas natūralizmas ir šios srovės lyderis Émile'is Zola. Natūralistinės literatūros teoriją ir pozityvizmo filosofiją sieja nemažai panašumų. Abi jos domėjosi moksliniais stebėjimo metodais ir abi pabrėžė objektyvumo svarbą, tyrinėjo individo ir jo aplinkos problemas ir dėl dėsningo praeities ir dabarties ryšio laikė ateitį iš dalies numatoma.

Zola, kaip ir Comte'as, naudojo „istoriniu metodu“. Jis nepaprastai kruopščiai tyrinėjo ištisų Rougon-Macquartų šeimos kartų istoriją. Tai buvo šeima, kuri, regis, pakluso neišvengiamo likimo dėsniams. Zola siekė užregistruoti šiuos veikėjus ir jų likimus. Jis yra sakęs, kad svarbiausias rašytojo tikslas yra kuo labiau nešališkai „pateikti skaitytojui autentiškus liudijimus“ (Standley 1981: 144). Maža to, Zola savo kūriniuose bandė naudoti Comte'o taip vertintą eksperimentinį metodą: keisdamas aplinkybes jis fiksavo, kaip priklausomai nuo jų keičiasi jo knygų veikėjų elgesys.

Daug įtakos pozityvizmas turėjo ir kitam žymiam rašytojui – Bernardui Shaw, kurį daugiau įkvėpė, tiesa, ne pozityvistų mokslo filosofija ir metodologija, bet Comte'o ateities visuomenės vizija. Tai geriausiai liudija Shaw kūrinys *Majoras Barbara*.

„Šioje pjesėje galima išvelgti daugybę Comte'ui būdingų motyvų: laipsniškas naujos tvarkos atsiradimas iš nestabilios senosios; intelekto, veiksmo ir visuomeninio jausmo sąveika. <...> Nors, žinoma, nepagrįsta Shaw traktuoti kaip paklusnų Didžiojo Žmonijos Kunigo mokinį, nesunku pastebėti, kad Shaw laikėsi daugelio Comte'o nuostatų: dėl meno funkcijų suteikiant idėjoms konkretumą ir motyvuojant veiksmus, dėl menininko vaidmens žmonijos pažangos kelyje ir dėl daugelio būsimos civilizacijos raidos pakopos detalių” (Standley 1981: 148).

Iš kitų Viktorijos epochos rašytojų, kurių kūrybą veikė Comte'as, būtina dar paminėti George'ą Eliotą (tikroji pavardė – Mary Annevans), kuri laikė save pozityviste. Jos XIX amžiaus septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose parašytuose romanuose „visuomet pabrėžiami moraliniai ir socialiniai klausimai – poreikis aktyviai lavinti altruizmą ir užgožti egoizmą, „iškilios realybės pamokos“, pareiga paklusti disciplinai, visuomenės kaip gyvo organizmo samprata <...> Comte'o visa apimanti pasaulio, visuomenės ir žmogaus vienovės koncepcija atsispindi ir George'o Eliot'o raštuose“ (ten pat: 149–150).

Johnas Stuartas Millis – antras svarbiausias klasikinio pozityvizmo atstovas – nebuvo šios koncepcijos šalininkas. Viktorijos laikų literatūrai jis padarė menkesnę įtaką nei Comte'as. Vis dėlto kalbant apie pozityvizmo ir literatūros sąsajas verta atkreipti dėmesį į jo *Autobiografiją*. Ši Millio knyga yra viena iš kelių garsiausių kada nors parašytų filosofų autobiografijų – ją galima gretinti su to paties žanro, nors ir labai skirtingo stiliaus, Augustino ar Jeano

Jacques'o Rousseau veikalais. Millis naudojo autobiografijos žanrą, kuris yra artimesnis literatūrai nei filosofijai, panašiu tikslu kaip ir Shaw naudojo savo pjeses: siekdamas išpopuliarinti filosofines idėjas ir pamokyti tam tikro gyvenimo būdo. Šiuo požiūriu Millio *Autobiografija* buvo netgi sėkmingesnė už *Majorą Barbarą*.

Pozityvumo poveikį nesunku pastebėti kai kurių XX amžiaus rusų rašytojų kūrinuose, pavyzdžiui, Nikolajaus Černyševskio romane *Ką daryti*. Jį patį galima drąsiai vadinti pozityvistu. Na, garsiausias ne tik Rusijoje, bet turbūt ir pasaulyje literatūrinis herojus pozityvistas yra Bazarovas, kurį Ivanas Turgenevas *Tėvuose ir vaikuose* pristato, tiesa, kaip nihilistą. Turbūt dar didesnę įtaką pozityvizmas padarė lenkų literatūrai. Visa jos epocha nuo 1863 metų sukilimo iki XX a. pradžios paprastai vadinama pozityvistine. Numalšinus sukilimą, praradus viltį artimiausiu laiku atgauti valstybingumą ir žlugus romantizmo idealams, ypatingą reikšmę krašte (iš dalies ir Lietuvoje) įgijo jau anksčiau pradėtos rutulioti pozityvistinio pobūdžio organinio ir pamatinio darbo (*praca organiczna ir praca u podstaw*) idėjos. Jų šalininkai ragino nepaisant politinių negandų plėtoti krašto ūkį, švietimą ir kultūrą, negailėti pastangų konsoliduoti tautą. Ekonominė ir kultūrinė plėtra turėjo tapti tuo pagrindu, kuriuo remiantis valstybę bus galima lengviau atkurti ateityje, kai susiklostys palankesnės aplinkybės. Pozityvizmo idėjoms skliti Lenkijoje susidarė itin palankios sąlygos. Ir jos plito, taip pat ir per literatūrą, nes gana daug lenkų rašytojų ėmė ją suvokti kaip geriausią pozityvistinių pažiūrų ir nuostatų sklaidos priemonę. Garsiausi len-

kų literatūros pozityvistinės epochos atstovai yra Lietuvoje gerai žinomi Bolesławas Prusas ir Henrykas Sienkiewiczus, kuris už savo epopejas 1905 metais pelnė vieną pirmųjų Nobelio literatūros premijų (pasaulyje jį labiausiai išgarsino *Quo vadis*). Tiesa, pozityvizmo įtaka, labai ryški jo ankstyvosiose novelėse ir apsakymuose, vėlesniuose istoriniuose romanuose menkai teįtampa. Pozityvizmas padarė tam tikrą poveikį ir lietuvių literatūros plėtrai. Tik gaila, kad lietuviškoji beletristika, patyrusi pozityvistinių idėjų poveikį, pavyzdžiui, Vinco Kudirkos satyros ar Gabrielės Petkevičaitės-Bitės mažoji proza, savo meniniu lygiu neprilygsta lenkiškajai.

Ne tik klasikinis pozityvizmas, bet ir empiriokriticizmas turėjo įtakos literatūros raidai. Ernsto Macho poveikį Europos menininkams XX amžiaus pradžioje galima lyginti su Comte'o įtaka Viktorijos laikų literatūrai. Viena tais laikais buvo pasaulinės kultūros centras, pagal reikšmę ir įtaką lygintinas turbūt tik su Paryžiumi. Daug įtakingų intelektualinių, politinių, mokslinių ir meninių judėjimų – nuo psichoanalizės iki Vienos muzikos mokyklos – prasidėjo būtent joje. Ką sako vien jau tuo metu Vienoje gyvenusių žmonių vardai: Sigmundas Freudas, Alfredas Adleris, Kurtas Godelis, Hansas Kelsenas, Ludwigas von Misesas, Friedrichas von Hayekas, Robertas Musilis, Ludwigas Wittgensteinas, Arnoldas Schönbergas, Albanas Bergas.

Machas yra dar viena pavardė, kurią tikrai reikėtų įtraukti į šį sąrašą, nors Vienoje jis praleido tik dalį savo gyvenimo. Meno pasaulyje ypač gyvai buvo diskutuojamos dvi jo idėjos. Pirma, kad riba tarp fizikinio ir psichinio pasaulio tėra susitarimo rei-

kalas. Antra, kad neegzistuoja pastovaus ir nekintamo „aš“. Tai, ką mes vadiname „ego“, arba „aš“, nėra stabili substancija – tai tik nuolatos kintantis pojūčių srautas. Šią Macho mintį geriausiai išreiškia garsi jo ištara – „Ego neįmanoma išgelbėti“ (*Das Ich ist unrettbar*) (Mach 1996: 24). Machas turi galvoje tai, kad *ego* neegzistuoja kaip savarankiška esybė.

Tiesa, tai nebuvo nauja mintis, mat ją prieš gerokai daugiau nei šimtą metų buvo pasakęs Davidas Hume'as. Visgi Machas pateikė kur kas detalesnę ir gilesnę filosofinę ir, svarbiausia, psichologinę šios idėjos analizę, kuri to meto rašytojams, dailininkams ir netgi muzikams padarė stiprų įspūdį. Machas savo filosofinius tekstus dažniausiai rašė paprasta ir suprantama kalba. Savo teiginį, kad neįmanoma atskirti subjekto ir objekto, jis iliustravo knygoje *Pažinimas ir klaida* aprašydamas savo kelionę iš namų į universitetą ir taip parodydamas, kad vadinamieji objektyvūs įvykiai gali būti aprašomi kaip subjekto potyriai. Šis fragmentas, kuriame vidinis ir išorinis pasauliai sąveikauja sukurdami įvairiausias asociacijas įkvėpė daugelį rašytojų:

„2. Kiek įvairiausių dalykų aš atrandu savyje pakeliui į paskaitą: mano kojos juda, vienas žingsnis be ypatingų pastangų sukelia kitą, net jei aš turiu aplenkti kliūtį. Praeinu palei miesto parką ir atpažįstu rotušę, kuri man primena gotikos ir maurų stiliaus pastatus su viduramžių dvasios kupinomis menėmis. Mąstydamas apie labiau civilizuatą aplinką aš pradedu įsivaizduoti ateitį, kai mane, žengiantį per gatvę, staiga kliudo dviratininkas ir aš nesąmoningai nuo jo atšoku. Mano fantazijas apie ateitį pakeičia tylus pasipiktinimas tokiais neatsakingais greituooliais. Galiausiai universiteto laiptų vaizdas man primena tikslą, tai yra būsimos valandos pareigas, ir aš paspartinu žingsnį.

3. Paanalizuokime detaliau šį mentalinį patyrimą, išskirdami jo sudedamąsias dalis. Pirma, mes aptinkame tai, kas vadinama *pojūčiais*, kai turima galvoje jų priklausomybė nuo mūsų kūnų, <...> bet tiek, kiek jie priklauso nuo kitų fizinių daiktų ir aplinkybių (saulės, kūnų, kuriuos galima paliesti, ir t. t.), tai yra *fizinės* savybės – parko žaluma, miesto rotušės pilkuma ir forma, žemės, kuria žengiu, pasipriešinimas, lengvas kontaktas su dviratininku ir t. t. Kad atliktume psichologinę analizę, atkreipkime dėmesį į *pojūčius*. Mes paprastai nesame abejingi tokiems pojūčiams kaip karštis, šaltis, tamsa, ryškios spalvos, amoniako kvapas ar rožių dvelksmas ir panašiai. Jie yra malonūs arba ne ir mūsų kūnas reaguoja į juos daugiau ar mažiau sparčiai judėdamas link jų arba traukdamasis nuo jų, ką savo ruožtu galima suvokti kaip pojūčių kompleksus. <...> Šiaip jau abejingas žvilgsnis į buteliuką su amoniaku sužadina prisiminimą apie kvapą ir taip abejingumas dingsta. Ankstesnės pojūčių patirtis, išsaugota atmintyje, suteikia vienokią ar kitokią atspalvį kiekvienam naujam potyriui. Rotušė, kurią aš praėjau, būtų buvusi man ne daugiau nei erdvinė spalvotų dėmių dėlionė, jei prieš tai nebūčiau matęs jokių kitų pastatų, nevaikščiojęs jų koridoriais ir nekopęs jų laiptais. Pačių įvairiausių potyrių prisiminimai čia susipina su optiniais pojūčiais ir taip randasi kur kas turtingesnis darinys – suvokimas, iš kurio sunku išskirti atskirą pojūtį“ (Mach 1976: 15–16).

Moderniąją dvidešimtojo amžiaus literatūrą nuo ankstesnės, ypač natūralistinės ir realistinės XIX amžiaus literatūros, skiria tai, kad joje ištrinamos ribos tarp objektyvaus ir subjektyvaus, fizinio ir psichinio, fakto ir svajonės, regimybės ir tikrovės, pojūčio ir atsiminimo. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad Macho poveikis literatūrai smarkiai, netgi dramatiškai, skiriasi nuo Comte'o poveikio. Pastarasis kaip *fizikalistinio pozityvizmo* atstovas buvo įkvėpimo šaltinis natūralizmui, kuris siekė kuo tiksliau aprašyti *objektyvius* faktus,

o Macho – *fenomenalistinio pozityvizmo* šalininko – poveikis yra akivaizdžiai antinaturalistinis. Taip, jam rūpėjo faktai ir jis ragino juos atidžiai tyrinėti, tačiau faktai, apie kuriuos kalbėjo Machas, smarkiai skyrėsi nuo faktų, apie kuriuos kalbėjo Comte'as. Macho aptariamų faktų natūralistas paprasčiausiai nevadintų faktais. Bet, pasak Macho, faktų dėl to negalima kaltinti. Anot jo, „dažnai keliamas klausimas, ar pasaulis yra realus, ar jis tėra sapnas, neturi mokslinės prasmės. Net ir beprotiškiausias sapnas yra faktas, kaip ir kiekvienas kitas faktas“ (Mach 1996: 11).

Siekdamas pademonstruoti, kad objektyvių ir subjektyvių faktų griežta perskyra nepagrįsta, ir įtikinti mus savo neutralių pasaulio elementų koncepcija, Machas siūlo mums atsigulus ant sofos pažvelgti į kambarį užmerkus vieną akį. Matysime savo nosies kraštą, kūną nuo krūtinės iki kojų bei aplinką, bet nematysime savo galvos. Monokuliarinis regėjimas sustiprins įspūdį, kad tai, ką matome, yra ne tariamai objektyviai egzistuojantys daiktai, o viso labo mūsų regos lauko elementai.

Pojūčių analizėje Machas pateikė ir piešinį, kuriame pavaizduota, ką regi ant sofos gulintis žmogus. Jo antakių, nosies ir ūsų linija sudaro savotišką arką, per kurią matoma jo paties kūno dalis ir dalis kambario su langu. Ko gero, tai vienas žymiausių kada nors filosofo padarytų piešinių. Jis deobjektyvuoja tai, ką jame matome: mes suvokiame piešinio elementus kaip regimuosius potyrius, o ne kaip objektyvius daiktus.

Didesnę ar mažesnę, tiesioginę ar netiesioginę Macho įtaką galima aptikti daugelyje svarbiausių XX amžiaus literatūros

klasikų – Jameso Joyce'o, Marcelio Prousto, Franzo Kafkos, Williamo Faulknerio ar Jorges Luiso Borgeso – tekstų. Joyce'as – galbūt žymiausias XX amžiaus rašytojas – yra „sąmonės srauto“ literatūros pradininkas. Jo *Finegano būdyne* yra tikras sąmonės srauto ratas – paskutinis knygos sakinytis yra toks pat, kaip ir pirmasis. Tai yra tikrų tikriausia Macho idėjų literatūrinė išraiška: objekto ir subjekto, pojūčio ir realybės riba yra nutrinama ir skaitytojas atsiduria siurrealiame ar pusiau siurrealiame asociacijų ir sapnų pasaulyje.

Labai ryškiai Macho įtaka literatūrai yra matoma skaitant austrų rašytojo Roberto Musilio *Žmogų be savybių* – vieną iš XX amžiaus literatūros šedevrų. Musilis kurį laiką studijavo inžineriją Brūno (dabartinio Brno) technikos universitete, o vėliau ėmėsi filosofijos ir psichologijos studijų Berlyno universitete (jame domėjosi ir fizika bei matematika). 1908 metais įgijo daktaro laipsnį apgynęs disertaciją *Indėlis į Macho teorijų įvertinimą*. Pasiūlymo pradėti akademinę karjerą Musilis atsisakė ir nusprendė tapti rašytoju. Pasaulinio pripažinimo sulaukė jo knyga *Žmogus be savybių*, kurio pirmosios dvi dalys buvo paskelbtos 1930 metais, trečia – 1932 metais, ketvirta (nebaigta) – 1943 metais, jau po rašytojo mirties.

Savo disertacijoje Musilis neslepia simpatijų pozityvizmo filosofijai. Negana to, jis aiškiai sako, kad Machas suteikia daug įkvėpimo, ir ne tik filosofinio. „Mes mokysimės ne iš Goethes, Hebbelio, Hölderlino, bet iš Macho, Lorenzo, Einsteino, Minkowskio, Couturat, Russelo, Peano (Musil 1976: 1251). Machą, regis, jis laikė savo didžiausiu mokytoju (žr. Diersch 1990: 38).

Pagrindinio Musilio kūrinio pavadinimas atspindi vieną svarbiausių Macho idėjų, kad „ego nėra baigtinė, nepakeičiama ir griežtai apibrėžta visuma. Nė vienas šių atributų nėra svarbus“ (Mach 1996: 24). Machas, kaip prisimename, ragino atsakyti *ego*, o Musilio knygos herojus taip ir padarė. Ulrichas – žmogus be savybių, turinčių tvirtą pagrindą, jis – žmogus, praradęs savo *ego*. Musilis sugriauna savo knygos veikėjų *ego* juos nuasmenindamas, paversdamas įvairiausių pojūčių samplaikomis, po kuriomis neslypi jokia substancija. Riba tarp fizikinio ir psichinio pasaulio pasidaro miglota. Vertybės praranda savo fundamentalumą, iš jų sistemos telieka nuotrupos, o teksto fragmentiškumas nedviprasmiškai primena Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse (romano veiksmas vyksta 1913 metais) jau yrantį ir griūvantį „skiautinės imperijos“, kaip kadaise buvo vadinama Austrija-Vengrija, pasaulį.

Visi šie Musilio literatūros bruožai, rodantys jo glaudžias sąsajas su Machu, viena ar kita forma yra būdingi ir kitiems mūsų minėtiems žymiesiems XX amžiaus rašytojams – ypač Jamesui Joyce'ui ir Franzui Kafkai. Šie rašytojai savo kūrinuose taip pat parodė, kad riba tarp subjektyvaus ir objektyvaus pasaulio nėra tokia jau aiški kaip, beje, ir riba tarp sapno ir tikrovės, kurią taip meistriškai *Procese* ištrynė Kafka. Jo romano *Pilis* herojus K. yra netgi dar labiau nuasmenintas negu Musilio Ulrichas – jis net neturi tikro vardo ir negali pamatyti veidų tų, kuriuos nori sutikti. Neperdėtume teigdami, kad Machas buvo vienas iš tų labai retų žmonių, kurie, patys nebūdami rašytojai, turėjo išskirtinės įtakos praėjusio amžiaus literatūros raidai.

Macho pėdsakas labai ryškus ir dailėje. Savo pagrindiniame filosofiniame kūrinyje, t. y. *Pojūčių analizėje*, jis tyrinėjo akies erdvinius pojūčius, įvairių vizualinių pojūčių santykius, optinio panašumo skirtumus nuo geometrinio panašumo, gilumos suvokimą, tiesių ir kreivių fiziologinę reikšmę, simetriją ir asimetriją, pasikartojimą ir reguliarumą kaip daugialypę simetriją ir dar daug kitų fizikos, fiziologijos ir psichologijos paribio klausimų. Šie tyrimai turėjo tiesioginės įtakos daugeliui dailininkų. Kiekvienam, bent kiek besidominčiam XX amžiaus vaizduojamaisiais menais, Macho *Pojūčių analizė* palieka išpūdį, jog daugelis garsių epochos menininkų ir meno manifestų autorių sėmėsi idėjų iš šio veikalo. Tarkime, Kazimiro Malevičiaus garsiosios drobės „Juodas kvadratas baltame fone“ (1913) sumanymas puikiai atspindi tai, ką Machas rašė apie estetinę horizontalių ir vertikalų linijų vertę.

Dar daugiau įtakos turėjo Macho filosofinės neutralių elementų, taigi ir pasaulio desubstancializacijos idėjos. Abstrakcionizmo intelektualinės šaknys glūdi Macho filosofijoje, kuri neigia griežtą fizinio ir psichinio pasaulio perskyrą. Be to, didelė dalis grafinių figūrų, kurias Machas pateikė *Pojūčių analizėje*, buvo tiesioginis įkvėpimo šaltinis daugeliui modernių dailininkų, visų pirma Paului Klee (žr. Mahr 1988: 406). Galima atsekti ir Macho įtaką Vasilijaus Kandinskio kūrybai.

Skirtingai nuo Macho, kuriam rūpėjo įvairiausi menai, loginiai pozityvistai daugiausia dėmesio skyrė vienai meno rūšiai – architektūrai, kuri XX amžiaus urbanizacijos sąlygomis atliko itin svarbų socialinį vaidmenį (Leninas svarbiausiu menu laikė

kiną, o loginiai pozityvistai – architektūrą). Architektūros pažanga, jų manymu, yra itin svarbi bendros visuomenės pažangos dalis – taip, beje, manė ir nemažai klasikinio pozityvizmo atstovų. XIX amžiaus antrojoje pusėje sėkmingai įgyvendintas Paryžiaus rekonstrukcijos projektas, išgarsinęs baroną Georgesą-Eugène'ą Haussmanną, yra turbūt pati išpūdingiausia Comte'o ir kitų pozityvistų idėjų apie naują, šviesų gyvenimą objektyvacija. Apie tai, kad tiesiant plačius aveniu ir bulvarus buvo sunaikinta didelė viduramžių Paryžiaus dalis, šio miesto gidai paprastai nutyli.

Austrijoje palyginti vėlai prasidėjusi industrializacija išryškino, kad šalyje, ypač Vienoje, trūksta namų darbininkams. Žinant tai neverta stebėtis, kad politiškai aktyviausias Vienos ratelio narys Otto Neurathas intensyviai išitraukė į miesto plėtros projektų rengimą ir kad vieninteliame loginių pozityvistų manifesto *Mokslinė pasaulio samprata* sakinyje, kuriame užsimenama apie meną, kalbama apie architektūrą: „Mes esame liudininkai to, kaip mokslinės pasaulio sampratos dvasia vis didesniu mastu skverbiasi į privataus ir viešojo gyvenimo formas, į švietimą, auklėjimą, architektūrą bei ekonominio ir socialinio gyvenimo formavimą pagal racionalius principus“ (Hahn et al., 1929: 317–318).

Vienos ratelio nario Philippo Franko brolis architektas Josefus Frankas, pats retsykiais dalyvaudavęs ratelio susirinkimuose, XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pradžioje skaitė Ernsto Macho draugijos (ji buvo įsteigta siekiant populiarinti Vienos ratelio idėjas) surengtą paskaitą apie Vienos ratelio plėtotos mokslinės

pasaulio sampratos (*Wissenschaftliche Weltauffassung*) sąsajas su architektūros raida. Šioje paskaitoje Frankas daugiausia dėmesio skyrė Vienos ratelio įtakai vienai iš svarbiausių XX amžiaus Europos architektūros srovių – Bauhaus. Bauhauso statybos ir dizaino aukštoji mokykla buvo įkurta 1919 metais Veimare. Ji siekė menų ir amatų vienovės, bet kurį laiką neturėjo aiškios meninės krypties. Kai 1925 metais mokykla nutraukė savo veiklą Veimare ir persikėlė į Dessau prie Berlyno, Bauhaus tapo svarbiausia industrinės architektūros mokykla Europoje. Jos dėstytojai „vis labiau <...> ėmė akcentuoti savo palankumą viskam, kas techniška ir moksliška. Menas buvo naudojamas kaip mokslas, kurio pagalba buvo inicijuojamas industrinės gamybos procesas“ (Galison 1990: 715).

Bauhauso architektūrą loginiai pozityvistai laikė svarbia progresyvistų kovos su praeities paveldu dalimi. Daugiausia reikšmės turėjęs praeities įvykis tuo metu buvo Didysis (šiandien žinomas kaip Pirmasis pasaulinis) karas. Karo materialiniai ir dvasiniai nuostoliai buvo didžiuliai, o pastangos atsikratyti jo palikimo ir pastatyti naują pasaulį neapsiribojo vien filosofinėmis diskusijomis. Tos pastangos atspindėjo bendrą to meto nuotaiką. Pats žodis „Aufbau“ (atstatymas) tuo metu buvo labai populiarus Austrijoje ir Vokietijoje. Šis žodis figūravo daugybės tuo metu pasipylusių žurnalų pavadinimuose. Iš pralaimėjimo bei karo griuvėsių turėjo atsirasti naujų gyvenimo formų; verčiant „Aufbau“ kaip „atstatymas“, kiek sureikšminami fiziniai statybų aspektai. „Ant naujo ir tvirto pagrindo jie tikėjosi pastatyti politinį, filosofinį ir estetinį pasaulį, skirtingą nuo visko,

kas buvo prieš tai“ (Galison 1993: 75). Atrodo, kad Carnapas savo knygos *Logische Aufbau der Welt* (*Loginė pasaulio rekonstrukcija*) pavadinimą taip pat pasirinko neatsitiktinai – jis atitiko laikotarpio dvasią ir ateities lūkesčius. Jo artimas draugas Otto Neurathas buvo įsitikinęs, kad menininkai vadovauja mūšiui už išsilaisvinimą nuo praeities ir kad šiame mūšyje Bauhauso vaidmuo yra lemiamas. Kartu Neurathas kritikavo šią mokyklą už per didelį dėmesį stiliui ir per mažą statinių praktinei funkcijai (žr. Galison 1990: 716).

Loginiai pozityvistai apsiėmė išvaduoti Bauhauso mokyklą nuo joje užsilikusių „metafizinio“ mąstymo elementų. Tai jie darė visų pirma skaitydami mokykloje paskaitas. Didžiausias jų idėjinis šalininkas buvo architektas Hannesas Meyeris, 1928-aisiais tapęs antruoju (po Walterio Gropiuso) Bauhauso direktoriumi. Kaip ir Neurathas, jis manė, kad estetika turi nusileisti inžinerijai. Meyeris į mokyklą 1929 metais skaityti paskaitų pakvietė Vienos ratelio narį Herbertą Feiglį, kuris čia susipažino su Vasilijumi Kandinskiu, Pauliumi Klee ir kitais menininkais, garsinusiiais Bauhausą pasaulyje. Vėliau Carnapas rašė Neurathui, kad Feiglio paskaitos tik dar labiau sužadino Bauhauso bendradarbių domėjimąsi pozityvistinėmis idėjomis. Jis pats dar tais pačiais metais taip pat buvo pakviestas skaityti paskaitų, kuriose išdėstė mintį, kad mokslas ir matomos formos tėra dvi to paties gyvenimo pusės. Prie pozityvistų, skaičiusių Bauhauso mokykloje paskaitas, prisidėjo ir Neurathas.

Esama pakankamai pagrindo teigti, kad Vienos ratelio idėjos paveikė Bauhauso stilių, kuris padarė ir iki šiol daro didelę įtaką

moderniosios architektūros, taip pat dailės ir dizaino plėtrai. Jam būdingos architektūrinės konstrukcijos ėmė vis labiau priminti vieniečių logines konstrukcijas. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos Bauhauso stilius darėsi vis labiau geometriškas, racionalus ir funkcionalus. Šis šaltas, beveik klinikinis architektūros stilius vėliau tapo žinomas kaip „naujasis daiktiškumas“ (*neue Sachlichkeit*). Savo ruožtu pozityvistai populiarino šį stilių bent jau tuo, kad Feiglis, Neurathas ir Carnapas gana dažnai loginį pozityvizmą apibūdindavo būtent kaip „naujojo daiktiškumo“ išraišką (Feigl 1969: 637).

LITERATŪRA

Diersch, Manfred. 1990. Draussen, drinnen und Ich. Ernst Machs Spiegel der Erkenntnissals Anregung für österreichische Erzählkunst des 20. Jahrhunderts, in *Genauigkeit und Seele. Zur österreichischen Literatur seit dem Fin de siècle* Hrsgs. Josef Strutz und Endre Kiss. München: Wilhelm Fink Verlag, 29–42.

Galison, Peter. 1990. Aufbau/Bauhaus: Logical Positivism and Architectural Modernism, *Critical Inquiry* 16: 709–52.

Feigl, Herbert. 1981. The Wiener Kreis in America, in Feigl H. *Inquiries and Provocations: Selected Writings 1929–1974*. Ed. R. S. Cohen. Dordrecht and Boston: Reidel (1 leid. 1969).

Hahn, Hans; Neurath, Otto; Carnap, Rudolf, 1973. Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis (The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle) (1 leid. 1929), in Neurath, Otto. *Empiricism and Sociology*. Dordrecht–Boston: Reidel, 299–318.

Galime daryti išvadą, kad pozityvizmas turėjo nemenkos įtakos meno raidai. Šios įtakos pobūdį lėmė tuo metu dominavusios pozityvizmo formos (klasikinio pozityvizmo, empiriokriticizmo ir loginio pozityvizmo poveikis menams, kaip matėme, buvo skirtingas), įtakos mastas priklausė nuo laikotarpio ir meno srities, tačiau atrodo, jog pozityvistams pavyko įtikinti daugelį menininkų, kad mokslinis, pozityvus mąstymas ne tik kad netrukdo meninei veiklai, bet ją dar ir skatina, atskleisdamas menui naujus horizontus. Jų vyliui daugelis menininkų neatsispyrė.

Mach, Ernst. 1976. *Knowledge and Error. Sketches on the Psychology of Inquiry*. Dordrecht–Boston: Reidel (1 leid. 1905).

Mach, Ernst. 1996. *The Analysis of Sensations*. London: Routledge/Thoemmes Press (1 leid. 1886).

Mill, John Stuart. 2005. *Autobiography*. Adamant Media Corporation (1 leid. 1874).

Mahr, Peter. 1988. Ernst Mach, Gestaltwahrnehmung, Minimal Art, in *Ernst Mach – Werk und Wirkung*. Hrsgs. Rudolf Haller und Friedrich Stadler. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 404–431.

Musil, Robert. 1976. Nachlass zu Lebzeiten, in Robert Musil. *Tagebücher*, Adolf Frise (Hrsg.). Bd. 2. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt (1 leid. 1936).

Standley, Arline Reilein. 1981. *Auguste Comte*. Boston: Twayne Publishers.

Taine, Hippolyte. 1938, 1940. *Meno filosofija*. T. 1–2. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidykla (1 leid. 1868, 1869).

IMPACT OF POSITIVISM ON LITERATURE, VISUAL ARTS AND ARCHITECTURE

Evaldas Nekrašas

Summary

Positivism has made a significant influence on many schools of philosophy of the 19th and 20th centuries. But its influence spans even further – positivism also made an impact on natural and especially on social sciences, as well as on various fields of public and

private life, such as law, politics and everyday life. A significant influence has been also made on arts. The latter is being analyzed in the article.

The nature of influence depended on the historical epoch and the prevailing form of positivism and was

quite diverse. Classical or sociological positivism made the biggest impact on literature. Positivism of the 20th century was attractive to writers because of its attention to facts and the steady development of society, collectivistic and altruistic ideals and progressive orientation. The influence of positivism can be seen in naturalistic writings of Émile Zola. The empirio-criticism of Ernst Mach made quite a different impact. Contrary to Auguste Comte, he emphasized not external but internal facts or, to be precise, considered such contraposition to be faulty, and made an impact on writers, such as James Joyce, Franz Kafka, Robert Musil, who are usually called modernists. De-substantialisation of subject, stream of consciousness,

fusion of dream and reality are signs Mach's influence. They are also apparent in abstract art where Mach's ideas of visual space perception were exceptionally popular at the beginning of the 20th century. In turn, the influence of logical positivism is most visible in architecture which by members of the Vienna Circle was considered to be the most important of arts. Having been in close contact with representatives of the Bauhaus school, they made a significant contribution to the spread of constructivism and functionalism which correspond to the strict logical structures of logical positivism.

Keywords: positivism, arts, naturalism, modernism, functionalism.

Iteikta 2009 10 09